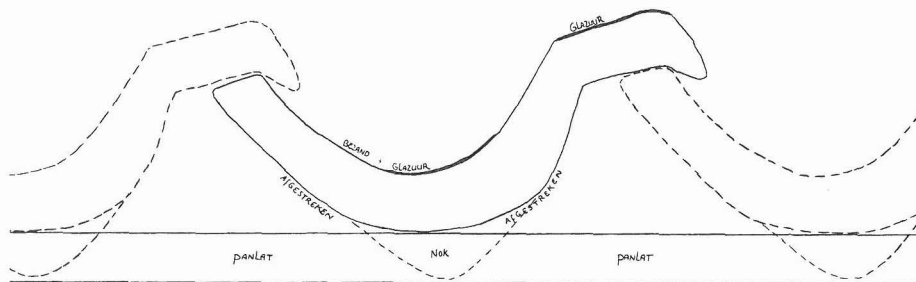

Quackpannen in Zutphen

In de late middeleeuwen waren in veel Nederlandse steden woonhuizen met een rieten of strooien dakbedekking nog een normaal verschijnsel. Omdat deze daken uiteraard brandgevaarlijk waren, probeerden de stadsbesturen deze 'zachte' daken door middel van keuren te verbieden, of via subsidies te stimuleren dat ze werden vervangen door een 'harde' dakbedekking; leien voor de rijken of gebakken dakbedekkingsmaterialen voor de stedeling met een smallere beurs. In het midden, westen en zuiden van het land waren dit daktegels, in het oosten en noorden waren dit vooral dakpannen, hoewel hier af en toe ook wel daktegels in de bodem worden teruggevonden. Deze dakpannen waren de zogenaamde onder- en bovenpannen die vooral in de IJsselstreek in grote hoeveelheden zijn aangetroffen. In Zutphen zijn nog twee kleine dakjes met dit soort pannen te zien: in de tuin van het Stedelijk Museum en bij de Drogenapstoren.

Het systeem bestond uit holle onderpannen die met een nok aan de panlatten van de kapconstructie hingen, en bolle bovenpannen die op de naden tussen de onderpannen werden gemetseld. Het dak van onder- en bovenpannen kende nogal wat bezwaren. Door de dubbele dekking en het gebruik van veel metselspecie was het dak erg zwaar en omdat de bovenpannen alleen met specie waren bevestigd konden ze door harde wind of het werken van het dak makkelijk losraken en van het dak vallen.

In de 16e eeuw werd op grote schaal een nieuw type pan toegepast, de golfpan of oud-hollandse pan, als het ware een onder- en bovenpan in één. Dit pantype werd een groot succes, golfpannen werden over de hele wereld tot in Japan toegepast en liggen ook nu nog overal in Nederland op veel daken. Ook in de Zutphense archieven komen we deze pannen in de 16e eeuw als 'vleugelpannen' tegen. Een intrigerende vraag is waar

dit nieuwe pantype werd uitgevonden. Dat het een Nederlandse uitvinding was is duidelijk. Het pantype kwam hier eerder voor dan in het buitenland en nog steeds spreken de Duitsers van 'holländische Pfannen' en de Fransen van 'tuiles flamands'. Dat de uitvinding in het gebied van de onder- en bovenpannen zou zijn gedaan lag om verschillende redenen voor de hand. Immers de golfpan staat als idee dicht bij de onder- en bovenpan dan bij de daktegels, en in de tweede plaats komt de panlatsafstand van beide panvormen nagenoeg overeen, dit in tegenstelling tot het daktegeldak waar de 'pan'latten veel dicht bij elkaar lagen. Men kon dus zonder de dakconstructie aan te passen een onder- en bovenpannendak vervangen door een golfpannendak, en met rijkelijk gebruik van specie waren beide panvormen op één dakvlak ook nog wel te combineren.

Toch is het niet zo dat de golfpan in één keer is uitgevonden en daarna enkele eeuwen onveranderd is toegepast. In Zwolle, Deventer en nu dus ook in Zutphen, de aanleiding tot dit artikel, werden in de bodem pannen of fragmenten van pannen aangetroffen die primitiever zijn dan wat in later eeuwen gebruikelijk was. Een belangrijk verschil tussen deze oudste varianten en de latere is de bezanding; een korte technische uitleg.

Dakpannen, en dat geldt voor alle pantypen die voor de industriële vervaardiging van pannen werden gemaakt, werden in eerste instantie als een platte pannekoek in een vorm die van onder open was, op een vormtafel gemaakt. Om te voorkomen dat de pan aan de vorm of de tafel zou blijven kleven werden beide, vorm en tafel, van te voren met zand bestrooid. De bovenzijde werd met de hand gladgestreken en pas in tweede instantie kreeg de pan zijn gebogen, definitieve, vorm. Nu is die bezande zijde wat poreuzer en dus minder waterdicht dan de gladgestreken kant. De latere golfpannen keerden hun gladgestreken en dus beter weersbestendige kant naar buiten, de oudere typen deden dit niet. Om de pannen toch water-

dicht te maken werd aan de buitenzijde glazuur aangebracht. De meeste van deze primitieve golfpanvormen werden in Zwolle gevonden. Deze pannen waren aan de buitenzijde helemaal geglazuurd en linksdekkend. Bij toeval werden in een rioleringssleuf bij de Melksterstraat in Deventer door ondergetekende vier fragmenten van vergelijkbare pannen gevonden. Deze waren echter rechtsdekkend en niet helemaal geglazuurd, maar verder qua maatvoering en vormgeving volkomen gelijk aan de Zwolse exemplaren. En nu zijn er dan ook in Zutphen bij de opgravingen in de kelders van Huize van de Kastele enkele fragmenten van dergelijke golfpannen gevonden. Voor zover herkenbaar gaat het hier om rechtsdekkende pannen, net als de Deventer typen. Echter, de Zutphense pannen lijken net als de Zwolse wel helemaal geglazuurd. Is er nu naast het Zwolse en Deventer type een Zutphense variant ontdekt? Of was de pannembakker toevallig wat royaal met glazuur?

Het lijkt er op dat de uitvinding van de golfpan aan een Zwolse steenbakker moet worden toegeschreven. Niet alleen zijn in de bodem hier veel complete pannen gevonden, ook in de Zwolse archieven komen we in de late 15e eeuw een nieuw pantype tegen dat wordt omschreven als quackpan.¹ In de subsidielijsten van 1467 worden 20965 'quackpannen' tegen 5967 traditionele, dat wil zeggen onder- en bovenpannen,² genoemd. Aangezien Zwolle in de late 15e eeuw, gezien de bewaard gebleven subsidielijsten, nog duidelijk bezig was aan een versteningsproces, dit in tegenstelling tot Deventer en Zutphen die dit proces als eerder hadden doorgevoerd, lijkt de uitvinding van de golfpan ook meer op zijn plaats in Zwolle dan in Deventer of Zutphen. Blijkbaar heeft de Zwolse quackpan als inspiratiebron gediend voor een Deventer of Zutphense steenbakker.

Naschrift Michel Groothedde

De vondstomstandigheden van de Zutphense quackpannen zijn de volgende: het meest complete exemplaar werd gevonden in een puinkuil in de meest linkse ruimte van de onderkeldering van Huize van de Kastele, vondstnummer HvdK 32.

Voorts werden fragmenten van minimaal drie quackpannen gevonden in een kleiband rondom een rond bakstenen ijskeldertje. Deze laatste zijn net als de Zwolse exemplaren geheel geglazuurd. Het vermoeden lijkt gerechtvaardigd dat de laat - middeleeuwse kap van Huize van de Kastele ooit gedekt is geweest met quackpannen. Wanneer de pannen vervangen zijn is onbekend. De vondstomstandigheden zijn niet nauwkeuriger te dateren dan in de 16e - 18e eeuw. Wellicht werden de pannen vervangen bij het verwijderen van de topgevels en het aanbrengen van de dakschilden of bij de verbouwing van het complex in 1733.

Noten

- ¹ Deze benaming is door D.J. de Vries geïntroduceerd bij het onderzoek in de Zwolse archieven, waar van quackpannen gesproken werd. Het is niet duidelijk waar deze naam vandaan komt.
- ² D.J. de Vries, "Over pannen en daktegels: traditie en innovatie in de late middeleeuwen". In *Overijsselse Historische Bijdragen*, 100e stuk (1985).